

Administratie en archief van het voormalig Norbertinessenklooster van Gempe ('s-Hertogeneiland) in Sint-Joris-Winge: een lang en eeuwenoud verhaal

1. Beknopte geschiedenis van de archiefvormer

Priester Willem Cloet († 1566), rentmeester en weldoener van Gempe, begint zijn legendarische stichtingskroniek met het wedervaren van de Leuvense ridder Renier van Udekem († 1253), die het zich financieel niet kon veroorloven om voor zijn acht dochters een gepaste huwelijkskandidaat te vinden¹⁾. Toen hij er evenmin in slaagde om zijn dochters onder te brengen in een bestaande religieuze gemeenschap, besloot hij in 1219 om een gedeelte van zijn burcht in Pellenberg als klooster in te richten. Spontaan en zonder de toestemming van het generaal kapittel plaatste Renier zijn stichting onder de bescherming van de norbertijnenorde.

Ondanks het protest van Ivo van Bierbeek, abt van de norbertijnenabdij van 't Park in Heverlee, die een bijkomende premonstratenzer stichting in het naburige Pellenberg niet apprecieerde, aanvaardde het generaal kapittel in 1221 het initiatief van ridder van Udekem. De abt van 't Park werd aangeduid als vader-abt van het nieuwe klooster. Een door

¹⁾ OOSTERHOUT, Archief Norbertinessenklooster Sint-Catharinadal (= ANSO). Bundel Gempe, nr. 1. F. Christael maakte hiervan een getypte transcriptie waarvan er een exemplaar berust in het Leuvense Stadsarchief (handschriftenverzameling, tweede reeks, nr. 22) en een ander in het Abdijarchief van 't Park. Voor een goed bibliografisch en historisch overzicht verwijzen we naar P. Pieyns-Rigo. "Prieuré de l'Ile-Duc à Pellenberg, puis de Gempe à Winge-Saint-Georges." in *Monasticon belge*, IV, province de Brabant, 3. Luik, 1969, p. 829-849 (= *Monasticon belge*). Zie ook: J. Breugelmans, M. De Kerpel en C. Merckaert. *Inleiding tot de geschiedenis van het kloosterwezen in de Nederlanden. De orde van Prémontré. Deel I. Bibliografie (studies verschenen tussen 1950-1986). Archief- en Bibliotheekwezen van België. Extra nummer 30. Brussel, 1987. L. Van Buyten. "Kwantitatieve bijdrage tot de studie van de kloosterdemografie in het Leuvense. De priorij van 's-Hertogeneiland, het Zwartzusterklooster en de communiteit van het Groot-Ziekengasthuis te Leuven (16de-18de eeuw)." *Arca Lovaniensis artes atque historiae reserans documenta. Jaarboek. Leuven, 1976. E. Neeffs. Le monastère de l'Ile-Duc à Gempe. Leuven, 1867.**

de zusters verkozen en door de vader-abt in zijn functie bevestigde proost, was ter plaatse verantwoordelijk voor het feitelijke bestuur.

Op initiatief van proost Gielis, kanunnik uit Ninove, en dankzij een hertogelijke schenking van twaalf bunder land en een watermolen in het gehucht Gempe onder Sint-Joris-Winge, begon men met de bouw van een nieuw klooster²). In november 1230 verlieten de acht kanunnikessen het ouderlijke kasteel van Pellenberg en vestigden zich op 's-Hertogeneiland, te midden van de hertogelijke vijvers, in het gehucht Gempe.

Nauwelijks drie jaar later, in 1233, stichtten enkele zusters uit de jonge en dynamische kloostergemeenschap het norbertinessenklooster van Leliëndaal in Hombeek bij Mechelen. Respectievelijk in maart 1234, augustus 1236 en november 1241 werden de patronaatsrechten in de parochies van Sint-Joris-Winge, Kortrijk-Dutsel en Nieuwrode verworven. Voortaan inde de priorij er alle kerkelijke inkomsten en bezat ze er het collatie- of benoemingsrecht voor wat de pastorale vacaturen betreft³).

Ten gevolge van de ongunstige ligging in het moerassige gebied te midden van de hertogelijke vijvers en bovendien in de directe nabijheid van de drukke middeleeuwse verbindingsweg van Leuven naar Diest besloten de zusters in 1252 een tweede maal te verhuizen. De nieuwe proosdij en kerk werden enkele honderden meters ten zuiden van het gehucht Gempe aan de overzijde van de huidige steenweg Leuven-Diest ingeplant⁴). Het klooster bleef echter omwille van de toponymische kenmerken van zijn tweede vestigingsplaats bekend onder de naam s'-Hertogeneiland of *Insula Ducis*.

Vanaf het proostschap van Willem van Hontsheim (1257-1268) verloren de zusters het recht om naar eigen goeddunken een kandidaat proost uit te zoeken die dan door de abt werd geïnstalleerd. Bovendien moest de proost voortaan een kanunnik van 't Park zijn, hetgeen voorheen niet steeds het geval was geweest⁵). Gedurende het verdere verloop van de dertiende eeuw maar ook nog in de veertiende eeuw volgde een periode

²) LEUVEN, Abdijarchief Park (= AP). Charters van Gempe. Doos I, nr. 2. M. de Troostembergh. "Les chartes de l'Île-Duc à Gempe." *Analectes de l'Ordre de Prémontré*, 1 (1905) p. 19.

³) M. de Troostembergh, p. 23, 25 en 27. AP. Charters van Gempe. Doos I, nrs. 6, 8 en 11.

⁴) J. Halflants, "Gempe. Best bewaard gehucht van het oude Hageland." *Meer Schoonheid. Driemaandelijks tijdschrift voor heem-, kunst- en natuurschoon*, 24 (1977) p. 9-13.

⁵) *Monasticon belge*, p. 836.

van ongekenke bloei, waarin de bezittingen van Gempe dankzij talrijke schenkingen en aankopen gestadig aangroeienden.

Onder het proostschap van Hendrik van Raedshoven (1474-1478) maakte de stichting echter een gevoelige morele crisis door. Ten gevolge van de heersende wantoestanden en op aandringen van Dirk van Tuldel, abt van 't Park, plaatste paus Innocentius VIII in 1487 Gempe onder het onmiddellijke gezag van de abt van 't Park. Tegelijkertijd verloren de zusters het collatierecht, alleszins voor wat het voordragen van kandidaat pastoors betreft, in Sint-Joris-Winge, Kortrijk-Dutsel en Nieuwrode. Voortaan benoemde de vader-abt in 's-Hertogeneiland op eigen initiatief en zonder inspraak van de kanunnikessen een prior die steeds aan hem directe verantwoording verschuldigd was. Gempe verloor zijn relatief onafhankelijke proosdijstatus⁶). Vanaf dan en zeker sinds de eerste helft van de zestiende eeuw was de priorij aan een strikt toezicht onderworpen, hetgeen wordt geïllustreerd door de talrijke visitaties of inspectiebezoeken door de abten van 't Park en door vertegenwoordigers van de abt-generaal of in uitzonderlijke gevallen door deze laatste zelf⁷). Van elke visitatie werd het relict zorgvuldig in het priorijarchief bewaard.

Vanaf de zestiende eeuw stagneerde de bezitsaangroei van 's-Hertogeneiland definitief. De periode van gulle schenkingen door om hun zielenheil bekommerde grootgrondbezitters en edelen was voorgoed voorbij.

In de tweede helft van de zestiende eeuw, te midden van de opstand tegen de Spaanse overheersing, viel de priorij net als zovele andere religieuze instellingen en kerken in onze gewesten ten prooi aan plunderende soldatenbenden. Om te ontsnappen aan het geweld verbleven de zusters vooral tussen 1572 en 1599 in hun refuge te Leuven. Bij hun definitieve terugkeer in de beginjaren van de zeventiende eeuw werden ze geconfronteerd met een grotendeels verwoest kloostergebouw⁸).

Onder het lange prioraat van Johannes Boschmans (1599-1643) begon men met de wederopbouw. De rust keerde weer en gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw werd er tijdens de talrijke visitaties een

⁶) Ibidem, p. 841.

⁷) N.J. Weyns. "La réforme de Prémontré au XVIe et XVIIe siècles, particulièrement dans la circarie de Brabant." *Analecta Praemonstratensia*, 46 (1970) p. 5-51. E. Valvekens. "Les visites canoniques des abbayes prémontrés au seizième siècle." Ibidem, 22-23 (1946-1947) p. 18, in afz. pag.

⁸) ANSO. Bundel Gempe, nr. 114.

goede naleving van de orderegel vastgesteld, hetgeen de abt van Averbode deed besluiten om enkele zusters van Gempe het totaal ontredderde convent van Keizerbos nabij Roermond te laten saneren⁹⁾. Het voor spoedig herstel en een correcte naleving van de orderegel leidden op het einde van de zeventiende eeuw tot de teruggave van de destijds verloren proosdijtitel.

Gedurende de Spaanse Successieoorlog (1701-1713) teisterden voornamelijk Spaanse, Hollandse, Engelse en Franse troepen onze streken. In de jaren 1702, 1705 en 1706 verbleven de Gempezusters noodgedwongen in hun refuge te Leuven. Het aantal monialen in deze woelige periode bleef in vergelijking met vroegere tijden vrijwel onveranderd, met name achttien kanunnikessen of koorzusters en acht lekenzusters of conversen¹⁰⁾.

Naar het einde toe van het proostschap van Eustachius Meynkens (1754-1785) brak er ten gevolge van de hervormingsdrang van keizer Jozef II opnieuw een moeilijke periode aan voor de reguliere clerus. 's-Hertogeneiland ontsnapte echter aan een nakende opheffing door in 1782 een meisjesschool in te richten.

De laatste proost Judocus Vanden Schrieck († 1804) kon na de definitieve overwinning van de Fransen op de Oostenrijkse legers de opheffing echter niet meer vermijden. Ondanks een smeekschrift van de zusters aan de directeur van de Nationale Domeinen van het pas opgerichte Dijledepartement werd de proosdij in 1797 voorgoed afgeschaft¹¹⁾.

De uitgedreven zusters zochten hun toevlucht op het kasteel van baron De Troostembergh in Houwaart waar ze, hopen op betere tijden, het kloosterleven probeerden verder te zetten. Na verloop van tijd raakten de resterende kanunnikessen en lekenzusters echter meer en meer verspreid en werd een herstichting steeds minder waarschijnlijk. Priorin Carolina Wauters overleed in 1806 in de Parkabdij. 41 jaar later stierf in het Leuvense begijnhof op 88-jarige leeftijd de laatste zuster van Gempe, Julienne Bosman. Lang voordien op 16 juli 1798 hadden Barthélemy Wéry, Hendrik Van der Smissen en Maarten Timmermans de klooster-

⁹⁾ AP. Gempearchief, nr. 27. Zie ook V. Van Genechten. "Wederwaardigheden rond de reformatie van het Witvrouwenklooster te Keizerbos." *Analecta Praemonstratensia*, 53 (1977) p. 13-41.

¹⁰⁾ *Monasticon belge*, p. 847.

¹¹⁾ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief (= ARA). Kerkelijke archief van Brabant, nr. 16378.

gebouwen voor 662 000 pond van de Franse overheid gekocht¹²). Het geheel, uitgezonderd de boerderij en een lange bakstenen omheiningsmuur, kwam onder de slopershamer terecht. In 1828 bouwde Jacques de Heen op de oude kloostersite een rechthoekig kasteel. Sinds 1919 is dit landhuis in het bezit van de familie Steenbergen. Ten noorden van de steenweg Leuven-Diest bevindt zich nog steeds in het gehucht Gempe, als enig restant van de tweede vestigingsplaats van de norbertinessen, de mooi gerestaureerde achttiende-eeuwse kloostermolen¹³).

2. Interne organisatie van de archiefvormer en de weerslag hiervan met betrekking tot de lopende administratie en de archiefzorg

2.1. Administratieve organisatie

Toen het generaal kapittel van Prémontré in 1221 besliste om de toenmalige norbertinessen van Pellenberg in de schoot van de orde op te nemen, werd de nog jonge stichting ondergebracht binnen de federalistische inrichting van de norbertijnse gemeenschap. Hierbij waren de verschillende conventen onderverdeeld in circarieën of administratief bestuurlijke eenheden die aan het toezicht van twee in naam van het generaal kapittel optredende visitatoren onderworpen waren. Nadien stond aan het hoofd van elke circarie een door de abt-generaal benoemde vicaris of circator.

's-Hertogeneiland was net als de Parkabdij ingedeeld bij de circarie Brabant. Verder waren in onze gewesten de circarieën Floreffe en Vlaanderen van belang¹⁴). Als vader-abt maakte de abt van 't Park gebruik van zijn jaarlijks visitatierecht om in de aan hem ondergeschikte instelling de kloosterdiscipline en het administratief beheer te controleren. Indien, zoals dit tijdens de zeventiende eeuw meer dan eens gebeurde, de abt van 't Park aangeduid was als circator in Brabant, spreekt het voor zich dat hij Gempe tevens in deze hoedanigheid inspecteerde. Elke visitatie resulteerde in een visitatierelict of reglement van

¹²) Voor wat de eindfase van Gempe betreft, verwijzen we onder andere naar E. Neefs. *Le monastère de l'Ile-Duc*, p. 48-60 en *Monasticon belge*, p. 849.

¹³) J. Halfants. "Bezienswaardigheden ten oosten van Leuven." *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 32 (1992) p. 151-155.

¹⁴) L.C. Van Dyck. "Bronnen en brongebruik ten aanzien van de premonstratenzergeschiedenis" in *De premonstratenzer orde in de Nederlanden. Bronnen en brongebruik. Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden*. Berne (Heeswijk), 1992, p. 6.

interne orde en organisatie, waarin de visitator onder verschillende rubrieken de door hem belangrijk geachte elementen benadrukte. De inhoud van elk relict moest, evenals de ordestatuten, door de kloosteroversten aan de zusters bekend gemaakt worden.

Voor wat de administratieve werking van het klooster betreft zijn de ordestatuten, of een voor de zusters bewerkte versie hiervan, en vooral de in de talrijke relictten steeds weerkerende paragraaf "*d'administratie van de wereldlijke goederen*" van belang. Steeds opnieuw bepaalden de visitatoren de manier waarop de zusters hun goederen moesten beheren, hetgeen uiteraard gevolgen had voor het gevormde archief.

De feitelijke leiding van de kloostergemeenschap berustte bij de vader-abt die zich ter plaatse, al naargelang de omstandigheden, liet vertegenwoordigen door een door hem benoemde proost of prior. Een door de kanunnikessen vrij verkozen maar door de abt geïnstalleerde priorin stond aan het hoofd van de in het kloosterslot verblijvende zusters¹⁵).

Volgens een relict van Arnold Wijten uit 1508 hield de priorin nauwgezet een register van inkomsten en uitgaven bij waarmee elke zaterdag van de week de procuratrix of "econome" haar rekening van inkomsten en uitgaven moest vergelijken. Maandelijks legde de procuratrix haar rekening voor aan de prior¹⁶). Sinds 1574 was de procuratrix bovendien verplicht om haar rekening elk kwartaal te laten nakijken door de priorin, de suppriorin, de circatrix of tuchtmeesteres en door vier van de oudste zusters in het bijzijn van de prior. De procuratrixrekeningen werden tenslotte, eveneens in aanwezigheid van de genoemde personen, jaarlijks door de vader-abt gecontroleerd.

In 1609 stipuleerde abt Jan Druys dat de procuratrix de graanvoorraad beheerde en hiervan een register bijhield waarin "*al het inkomende graen*", afkomstig van betalingen in natura, de opbrengst van de eigen akkers of aalmoezen, werd ingeschreven. Verder nam ze nota van alle graanuitgiften door verkoop of schenking, met als resultaat een "*boeck oft manuael*" dat ten allen tijde ter goedkeuring aan de abt moest kunnen worden voorgelegd. De priorin noch de prior konden zonder het medeweten van de procuratrix granen verkopen of in aalmoes geven. Hetzelfde gold voor de betalingen in natura waarvan ze de kwitanties in haar rekeningen gebruikte. Verder nam de econome nota van het aantal

¹⁵) T. van Schijndel. "De premonstratenzer koorzusters: van dubbelkloosters naar autonome conventen" in Gedenkboek orde van Prémontré (1121-1971). Averbode, 1971, p. 172.

¹⁶) AP. Gempearchief, nr. 35.

stuks geslacht vee en in het algemeen van de volledige consumptie van de kloostergemeenschap. Steeds was ze aan de prior schriftelijke verantwoording verschuldigd van haar beheer. Aan hem maakte ze maandelijks de graanleveringen over opdat hij ze eveneens zou kunnen boeken. Verder hield de procuratrix, bijgestaan door de cellaria of keldermeesteres, toezicht op de ganse reserve aan levensmiddelen. Maandelijks bracht ze hiervan, onder de vorm van een rekening, verslag uit aan de prior¹⁷).

Als eindverantwoordelijke voor het wereldlijk bestuur onderhield de prior de contacten met de werklieden en inde hij de pachten, huurgelden en cijzen. Als gemachtigde van het convent sloot hij in naam van de zusters, voor de bevoegde instanties, verkoops- en andere overeenkomsten. Ten gevolge van de uitgestrektheid van de bezittingen van Gempe kon de prior rekenen op de hulp van enkele in zijn naam handelende rentmeesters. Volgens een rekening uit 1509 had de priorij in dat jaar vier dergelijke functionarissen in dienst. Tot de opheffing in 1797 bleven er steeds enkele aan de proosten rekenplichtige rentmeesters actief¹⁸).

Als hoofd van de zusters verzorgde de priorin de betalingen van de aan het convent gedane leveringen. Maandelijks maakte ze haar rekening over aan de prior of "*aenden ghenen die 't register of rekenboek is houdende*", die het resultaat ervan inschreef in de jaarlijkse rekening.

Niettegenstaande de prior de dienstboden uitbetaalde, werd er hiervan eveneens door de procuratrix "*pertinente notitie ende boeck gehouden*". Tezamen met de priorin maakte de econome haar rekening over aan de prior die de inhoud ervan nauwgezet boekte in jaarlijks of tweejaarlijks bijgehouden manualen. Een "*extract getrocken uit seker manuael boeckken, langwerpich, gebonden in percquement met leeren snoeren*"¹⁹) biedt een uitstekende beschrijving van het voorkomen van de nog bewaarde Gempemanualen, waarvan de opbouw steeds dezelfde is: verschillende rubrieken waaronder in min of meer alfabetische volgorde per plaatsnaam de inkomsten en uitgaven werden geboekt.

Het enige echte boekhoudkundig overzicht werd dus gegeven door de prior, die zich als eindverantwoordelijke voor het wereldlijk beheer eveneens bezighield met de cijns- en leenadministratie. Terwijl de oudste cijnsboeken nog veelal van de hand van de prior waren, liet hij dit

¹⁷) Ibidem, nr. 44.

¹⁸) ANSO. Bundel Gempe, nrs. 226-232.

¹⁹) AP. Corpus VII, kastje XII, pak 4, nr. 164.

werk voornamelijk vanaf de zeventiende eeuw over aan een secretaris of aan een rentmeester. Denken we maar aan de drie cijnsboeken die Johannes Laurentius Vermeeren, secretaris van Gempe en baccalaureus in de beide rechten, in 1700 samenstelde²⁰). Vanaf dat moment beperkten de proosten zich in de cijnsboeken tot geauthentiseerde aanvullingen en het aantekenen van betalingen.

Het beheer van de pitantie²¹) verliep blijkbaar afgescheiden van de rest van de administratie. Getuige hiervan een afzonderlijke, uit 1317 daterende staat van de renten en cijnsen waarmee de pitantie werd gefinancierd en een vijftiende-eeuws pitantieregister²²). Heel wat schenkingsoorkonden kregen trouwens de dorsale notitie "*pro pytancie*" mee, hetgeen op een afzonderlijke ordening kan wijzen.

2.2. Archiefzorg en bewaring

De bewaring van de archiefbescheiden was statutair toevertrouwd aan de zuster arcaria. Zoals het eertijds gebruikelijk was, bewaarde men de talrijke schenkingsoorkonden en schepenbrieven zorgvuldig in een gesloten al dan niet in verschillende compartimenten ingedeelde archiefkist²³). Statuten uit de zeventiende eeuw en de inhoud van sommige visitatierelicten bevestigen deze praktijk.

Indien het ambt van arcaria oningevuld bleef, werd haar rol in de praktijk overgenomen door één van de eindverantwoordelijken van de administratie, zijnde de priorin, de procuratrix of de prior, of door één van de oudere zusters of, zoals dit wel meer het geval was, door de kosteres.

De statuten eisten van de zusters een rudimentaire archiefzorg, waarbij voornamelijk de nadruk werd gelegd op een zorgvuldige en veilige bewaring. "*Daer sal wesen in het convent een kiste of coffer met drij sleutelen ghesloten, daer in sal men legghen de privilegiën, fondatiebrieven ende t'ghelt van afgeleyde rente ende andersints tot occassie*

²⁰) AP. Gempearchief, nrs. 101-103.

²¹) Pitantie is een schenking van een jaarlijkse rente ter financiering van een bijzondere traktatie van spijs en wijn op bepaalde feestdagen of met het jaargetijde van de schenker. J. Verdam. *Woordenboek der Nederlandsche taal*, XII, p. 2023-2024.

²²) AP. Gempearchief, nrs. 112-113.

²³) A. Brenneke. *Archivkunde. Ein Beitrag zur Theorie und Geschichte des europäischen Archivwesens*. Leipzig, 1953, p. 125. C. Dekker. "Kerkelijke archieven." *Nederlands Archievenblad*, 85 (1981) p. 124-148. B.J.P. van Bavel. *Goederenverwerving en goederenbezit van de abdij Mariënweerd (1192-1592)*. Hilversum, 1993, p. 73.

van uytgeeff ende oock den seghel des convents, van dese sal de moeder (priorin) den sleutel hebben, procuratersse den anderen, den derden sal hebben de arcaria.”²⁴) Opvallend is de bewaring van het huishoudgeld tezamen met het convents zegel en de charters, alhoewel dat in Ancien Regime-kloosters wel meer gebeurde. De aanwezigheid van drie sleutelbewaarders wijst op het belang dat aan een veilige archiefbewaring werd gehecht.

De bewaarplaats van de archiefkist is onbekend. Wellicht bevond ze zich tezamen met de toebehoordselen voor de eucharistie, onder de hoede van de kosteres, in de sacristie²⁵). Gemakkelijkheidshalve werden de manualen en cijnsboeken waarschijnlijk bewaard in een archiefkast in het woongedeelte van de prior. Indien nodig bezorgden de zusters aan hem of aan een bevoegd notaris de nodige charters om er authentieke afschriften te laten van maken, een praktijk die zeer veel werd toegepast. Als administratief-juridische fundamenteen waren de originele oorkonden immers te belangrijk om uitgeleend te worden.

Het convent bestond uiteraard ook nog uit andere leden, die echter weinig of geen schriftelijke sporen nalieten. Het bewijs van hun aanwezigheid wordt onder meer geleverd door de akten betreffende de priorinverkiezingen en door de talloze rekwesten aan de abt van 't Park die de handtekening van alle kanunnikessen bevatten²⁶).

Een schematisch overzicht van de administratieve structuur van het klooster van Gempe met de eraan verbonden gevolgen voor de archiefvorming en bewaring, ziet er als volgt uit:

- vader-abt: controle van interne discipline en administratie,
- prior/proost: cijns- en leenadministratie,
boekhouding (manualen),
controlerende functie ten aanzien van de administratie van de priorin en de procuratrix,
- priorin: aanleggen rekeningen betreffende het beheer van het kloosterslot,
- suppriorin: is steeds aanwezig bij de controle der rekeningen door de vader-abt en de prior,
- circatrix (tuchtmeesteres): is net als de suppriorin aanwezig bij de controle van de rekeningen,

²⁴) AP. Gempearchief, nr. 19. Zie ook nr. 1, Cartularium E, fol. 246 r°: “Item nota dat Jan De Waersegger deze voorzeyde bosschen heeft laten ligghen voor den chijs int jaer 1480. Ende die brieven die daer affe gemaect waren heeft Jan De Waersegger onsen godshuys overgegeven ende liggen inde kiste metten andere brieven.”

²⁵) C. Dekker. “Kerkelijke archieven,” p. 136, 138.

²⁶) AP. Gempearchief, nrs. 67, 73, 77, 84-86. ANSO. Parkbestand, nrs. 1-13.

procuratrix (econome): voor wat haar rekeningen van inkomsten en uitgaven betreft, is ze onder meer rechtstreeks rekenplichtig aan de vader-abt,

pitantiaria: beheer van de pitantie,

kosteres of arcaria: archiefverantwoordelijke.

Binnen dit schema kunnen uiteraard eveneens de rechtstreeks aan de prior rekenplichtige rentmeesters worden ingepast. De werking en hiërarchische structuur van een norbertinessenklooster verschilde trouwens niet veel van een norbertijner mannenabdij waar de pater provisor in de administratie een even centrale rol vervulde als de procuratrix. De vrouwelijke tak van de premonstratenzer orde volgde in grote mate de statuten van de mannelijke tak en imiteerde deze grotendeels op het vlak van administratie en inrichting²⁷⁾.

3. Geschiedenis van het archief

3.1. Van 1219 tot 1797

De geschiedenis van het Gempearchief vangt aan met de thans nog oudst bewaarde oorkonde waarin Hendrik van Jauche, aartsdiaken van Luik en proost van Nijvel, in 1222 bevestigde dat Renier van Winghe het negende deel van de tienden van Sint-Joris-Winge wegschonk ten behoeve van de plaatselijke kerk²⁸⁾. Net als het belangrijke schenkingscharter waarin hertog Hendrik I van Brabant in december 1229 aan de zusters twaalf bunder land en een watermolen in Gempe in aalmoes gaf, werd de akte van 1222 tezamen met de andere privilegiën en schepenbrieven bewaard in de houten met drie sleutels gesloten archieffkist²⁹⁾.

De ordestatuten eisten echter niet alleen een veilige opberging van de oorkonden, maar belastten de archiefverantwoordelijken tevens met het opmaken van een inventaris van de zich in de archieffkist bevindende

²⁷⁾ M. de Fontette. *Les religieuses à l'âge classique du droit canon. Recherches sur les structures juridiques des branches féminines des ordres*. Parijs, 1967, p. 13-25. Zie ook L.C. Van Dyck. "Aan de oorsprong van het 'Besloten Hof' te Herentals (1410). De juridische situatie van een vrouwelijke gemeenschap van de Orde van Prémontré in de vijftiende eeuw," in S. Van de Perre. *Vrouwen in de Premonstratenzer Orde*. Verslagen van de vierde contactdag. Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden. Oosterhout, 1994, p. 14-22.

²⁸⁾ AP. Charters van Gempe. Doos I, nr. 1.

²⁹⁾ AP. Charters van Gempe. Doos I, nr. 2.

stukken. *“De arcaria sal in alle sorgvuldicheidt ende ghetrouwicheijdt eenen inventaris maken, van alle tghene dat inde voorschreven kiste ten beghinne haerder officie bevonden sal worden ende voorts teeckeninghe ende boeck houden van alle tghene dat inde voorschreven kiste duerende haer officie gheleydt oft uit ghehaldt sal worden, ende des versocht sijnde van de moeder (priorin) oft vanden gecommiteerden sal ghehouden sijn besonder bewijs ende rekeninghe te doen van alle het selven. Den inventaris, aenteeckeninghe ende boeck van de voorschrevene arcaria, hier voerschreven, sal altijts inde selve kiste met drij sleutelen blijven ligghen.”*³⁰⁾

De beheerderster van het archief nam dus niet alleen nauwgezet nota van alle inkomende stukken (acquisitie), maar ook van alle bescheiden die om één of andere reden uit de archiefkist werden weggenomen. De inventaris werd bovendien zorgvuldig tezamen met de stukken bewaard.

3.1.1. Akten, oorkonden en cartularia als getuigen van een ontluikend archiefbewustzijn

De talrijke op de oorkonden teruggevonden dorsale notities, oude nummers en regesten correspondeerden met de inventaris, waarin de charters waarschijnlijk in de volgorde zoals ze in de archiefkist voorkwamen, geordend waren. Een dergelijke contemporaine archiefinventaris is uiterst geschikt voor een hedendaagse archiefreconstructie. Helaas bleef er geen enkel exemplaar van bewaard. Er moeten er overigens meerdere hebben bestaan, omdat elke nieuwe ordeningspoging logischerwijze resulteerde in een bijkomende en aangepaste inventaris.

Het eenvoudig voorkomen van een korte inhoud, meestal op de rugzijde in het midden van de oorkonde, wijst reeds op een primitieve archiefontsluiting en -beheer³¹⁾. Wellicht werden de charters in de kist omgekeerd, met de dorsale notities naar boven gericht, op elkaar gestapeld. Een eventuele archiefgebruiker behoefde slechts het stapeltje charters vluchtig door te nemen en had aan de dorsale notities voldoende om de inhoud ervan te kennen.

Vanaf de twaalfde en de dertiende eeuw begon men de oorkonden, in de volgorde waarin ze in de archiefkist voorkwamen, integraal over te schrijven in een cartularium. Achteraan op de oorkonden aangebrachte

³⁰⁾ AP. Gempearchief, nr. 29.

³¹⁾ C. Dekker. “Kerkelijke archieven,” p. 140.

signaturen golden als referentie naar de verschillende in gebruik zijnde cartularia en verwezen naar het folium waar de afschriften zich in de registers bevonden. Het eenvoudig afschrijven duidde reeds op een primitieve vorm van inventarisatie en vergemakkelijkte, dankzij het gebruik van indexen, aanzienlijk de raadpleging. Cartularia kwamen uiteraard ook de veiligheid ten goede. De kostbare charters bleven achter slot en grendel, terwijl voor het aanmaken van door een notaris geauthentiseerde afschriften de cartularia ruimschoots volstonden. Net als eigentijdse archiefinventarissen weerspiegelen cartularia meestal — in correspondentie met de rugnota's op de oorkonden — de oude ordening van het archief en lenen ze zich uitstekend voor een reconstructie van de gebruikte ordeningsstelsels³²).

Slordige en nonchalante cartularisten hielden evenwel niet noodzakelijk rekening met het geldende ordeningssysteem en beperkten zich tot het simpelweg overschrijven van de oorkonden in een register. Een dergelijk cartularium bewijst de wanordelijke staat van het archief, waarbij de cartularist de moeite niet deed om de oude orde te herstellen en te reconstrueren en enkel de oorkonden kopieerde in de volgorde zoals hij ze aantrof. Het enige bewaarde Gempecartularium vertoont een dergelijke wanordelijke opbouw en bevat willekeurig door elkaar de afschriften van circa 200 charters, waarvan het oudste dateert van 1270 en het jongste van 1630, en voorts achteraan enkele later bijgevoegde afschriften van achttiende-eeuwse akten³³). Het zogenaamde cartularium E is hierdoor niet bijster geschikt voor de opsporing van de in de oorkondenschat toegepaste ordeningsstelsels. De signatuur "E", zowel voorkomend op de voor- en achterzijde als op de rug van het register, impliceert logischerwijze de aanwezigheid van een reeks verdwenen cartularia beginnend bij A en eindigend bij E. Een aantal oorkonden kreeg inderdaad op de rugzijde, als verwijzing naar één van de betrokken registers, een hoofdletter A, B, C, D, of E mee.

Het bewijs van een aan E voorafgaand "*liber D*" wordt rechtstreeks geleverd door de index van D die achteraan in het register E is opgenomen. Cartularium E begint trouwens met folium 143 r°, terwijl de folio's

³²) M. Schoebel. *Archiv und Besitz der Abtei St. Viktor in Paris*. Bonn, 1991, p. 19-83. B.J.P. van Bavel. *Goederenverwerving en goederenbezit van de abdij Mariënweerd (1192-1592)*. Hilversum, 1993, p. 62-80. A. Louant. "Le cartulaire primitif et le classement des archives de l'abbaye de Ghislenghien." *Revue d'histoire ecclésiastique*, 39 (1938) p. 776-785.

³³) AP. Gempearchief, nr. 1.

1 tot en met 142 v° volgens de bewaarde index in het register D voorkwamen. D en E vormden dus oorspronkelijk één cartularium bestaande uit twee delen.

Register D had, volgens de nog bestaande index, een klassiek hiërarchische indeling. Na een afschrift van de schenkingsoorkonde van hertog Hendrik I uit 1229, volgden in een gebrekkige chronologische volgorde de kopieën van andere voorname hertogelijke en bisschoppelijke akten. Een tussen de afschriften van twee dertiende-eeuwse hertogelijke charters geplaatste kopie van een privilege van Filips de Goede uit 1444 bevestigt de inconsequente samenstelling van het cartularium. Drie dertiende-eeuwse pauselijke bullen kwamen, in tegenstelling met de logica inherent aan een hiërarchisch systeem, achter de bevestiging van de kloostervrijheden door hertog Jan III in 1337. Tenslotte plaatste de cartularist gewone akten van schenking, verkoop en aankoop zonder de minste zin voor orde en chronologie door elkaar.

Het eerste folium van de index van "*liber D*" bevat in het Latijn naast een duidelijke inhoudsopgave van de charters eveneens het jaartal van uitgifte en de identiteit van de oorkonder, en verwijst verder naar de plaats waar het betrokken afschrift in het register is terug te vinden. Daarna volgen in een andere hand nog slechts een zeer summiere inhoudsomschrijving en een verwijzing naar de folio's in kwestie. Zo begint, ter illustratie, de index van D met een duidelijke beschrijving van het eerste erin voorkomende afschrift, met name "*Donatio 12 bonariorum et molendini in Winghe per Henricum Lotharingie ducem facta anno 1229, fol. 1*", en eindigt met de vage beschrijving betreffende de inning van een rente van "*drij mud coren te Bierbeek, fol. 143*." De index van E, van dezelfde hand als die van register D, gaat op hetzelfde stramien door en houdt het bijgevolg bij een vage inhoudsopgave, terwijl het jaartal en de naam van de oorkonder doorgaans ontbreken. Daarentegen zijn de plaatsen waar de verhandelde of als onderpand ter beschikking gestelde percelen zich bevonden wel terug te vinden.

Verder vertoont het cartularium E dezelfde onsystematische opbouw als D³⁴). De datum van opstelling noch de naam van de samensteller werden ergens expliciet vermeld. Als enige aanwijzing betreffende de persoon van de opsteller gelden de vrij talrijk voorkomende vermeldin-

³⁴) E bevat voornamelijk afschriften van renteverstichtingen en van aan- en verkopen van onroerend goed, terwijl in D meer kopieën van belangrijke privilegiën en pauselijke bullen werden opgenomen.

gen onderaan de afschriften waarin de cartularist de gemaakte kopieën voor echt verklaard. Hierbij volgt de steeds terugkerende formule: “*Dese twee voerseyde copijen ghecollationeert teghen autentycke copijen, zijn bevonden metten selven in allen t’accoirderene. Quod attestor. Boschman. Notario.*”³⁵⁾ Notaris Boschman zou dus de mysterieuze cartularist geweest zijn. Helaas worden de authenticiteitsverklaringen nooit van een datum voorzien, zodat de opstelling van het “*liber E*” moeilijk te dateren is. Een inzage in het repertorium van de Brabantse notarissen leert ons echter dat er in de zeventiende eeuw — periode waarin het gebruikte schrift kan worden geplaatst — in het Leuvense geen notaris Boschman actief was³⁶⁾. Zo belanden we uiteindelijk bij prior Johannes Boschman(s) (1593-1643). Bovendien corresponderen de door de opsteller gebruikte initialen (FJ) zowel met zijn religieuze staat (“*frater*”) als met zijn voornaam (Johannes). Overeenkomstig de ambts-termijn van Boschman werd het register E dus alleszins vóór 1643 aangelegd. De enkele achteraan, in een andere hand, opgenomen afschriften van achttiende-eeuwse akten zijn dan ook slechts eenvoudige aanvullingen door één van de latere proosten.

Het “*liber E*” werd blijkbaar steeds aan de actuele situatie aangepast. Denken we maar aan de talrijke doorstreepte afschriften van akten die hun rechtsgeldigheid verloren hadden en aan de verklaringen waarin werd bevestigd dat een bepaalde rente afgelost of een stuk grond sinds lang verkocht was. Enkele op de oorkonden teruggevonden dorsale notities, zoals een hoofdletter E of een verwijzing naar het “*liber E*” tezamen met een foliumvermelding, bewijzen het gebruik van het register bij het archiefbeheer en de lopende administratie. Dergelijke verwijzingen gebeurden evenwel inconsequent en werden slechts aangetroffen op een drietal oorkonden, terwijl in het register E de afschriften van circa 200 charters zijn opgenomen. Hetzelfde geldt voor de schaarse op de charters aanwezige referenties naar het “*liber D*”, dat volgens de nog bestaande index de kopieën van 230 oorkonden bevatte. D en E omvatten tezamen slechts 430 afschriften van de thans nog meer dan 970 overgeleverde Gempecharters. In de huidige oorkondenverzameling zijn er overigens maar 43 van de circa 200 in E opgenomen charters terug te vinden. Houdt men deze redenering consequent aan dan betekent dit dat er minstens — alleen al wat cartularium E betreft — circa 157 akten tussen de plooiën

³⁵⁾ AP. Gempearchief, nr. 1, fol. 245 v°.

³⁶⁾ L. Galeslout. Inventaire du notariat de Brabant. Brussel, 1862.

van de geschiedenis verdwenen. Logischerwijze werden de resterende charters wellicht opgenomen in de verdwenen cartularia A, B en C. D en E lijken evenwel het resultaat te zijn van een hernomen of vernieuwde cartularisatie, omdat D aanvangt met de vroege schenkingsoorkonde van Hendrik I uit 1229. Indien de registers D en E kaderden in een logisch opgebouwde reeks begon D nooit met charters uit 1229, maar lieten de samenstellers deze eer meer dan waarschijnlijk aan A. Cartularia D en E kunnen bijgevolg beschouwd worden als een vernieuwing van bestaande of toen reeds vernietigde of verdwenen exemplaren.

De bij de opstelling van het cartularium gebruikte systematiek blijft, zoals gezegd, net als de bij het ordenen van de charters gevolgde methode, eerder vaag. De meeste charters kregen bij hun aanmaak of kort daarna, op de rugzijde in het midden, een korte inhoudsomschrijving mee, hetgeen reeds getuigt van een zeker archiefbewustzijn. Later werd veelal de oorspronkelijke Latijnse korte inhoud vervangen door een Nederlandse versie en voegde men er het jaar van uitgifte en de plaats waarop de oorkonde betrekking had aan toe. Het merendeel van de Gempecharters vertoont duidelijke sporen van opeenvolgend doorgevoerde ordeningspogingen, die omwille van hun veelheid en inconsequente toepassing, en ook wegens het ontbreken van bepaalde oorkonden, vandaag niet meer te reconstrueren zijn. Denken we maar aan de naast elkaar voorkomende oudere nummers in romeinse cijfers tezamen met de meer recentere nummers in arabische cijfers, de verwijzingen naar verschillende cartularia en aan de wellicht in de achttiende eeuw geplaatste hoofdletter "N." (afkorting van nummer) waarna dan het cijfer in kwestie volgt. Blijkbaar onderwierpen de archiefverantwoordelijken in de achttiende eeuw de oorkondenverzameling aan een systematische controle. Oude regesten werden overschreven in een donkere inkt en charters die op het eerste zicht niets met het Gempearchief te maken hadden, kregen de vermelding mee: "*van cleyn weerde, van geen belang, nihil, niets*" of "*non videtur utilis*"³⁷). Vaak ging het dan om rechtstitels van ettelijke honderden jaren oud die destijds hun nut hadden, maar waarvan de achttiende-eeuwse inventarisator het verband met het Gempearchief niet meer zag³⁸). Op charters aangaande sinds lang afge-

³⁷) AP. Charters van Gempe, nrs. 126, 163, 166, 175 en 359.

³⁸) Soms gebeurde het dat particulieren hun eigendomstitels en andere waardevolle akten in verzekerde bewaring in het kloosterarchief deponeerden. Indien na het overlijden van de bewaargevers hun nabestaanden de bescheiden niet ophaalden, behoeft het geen verbazing dat latere archiefverantwoordelijken er tientallen jaren nadien de relevantie niet meer van onderscheidden.

loste renten plaatste men de vermelding “*afgheleet*” en op stukken betreffende onroerend goed dat niet meer in het bezit van de priorij was, schreef men de datum waarop het goed in kwestie vervreemd was en indien mogelijk ook de namen van de opeenvolgende nieuwe eigenaars. Tenslotte werden de stukken in verband met afgesloten processen als volgt gemarkeerd: “*quaestie geschlist*.”³⁹⁾

Uit de wanordelijke veelheid van dorsale notities, oude signaturen en sporen van alfa-numerieke aard valt desalniettemin af te leiden dat de charters volgens een traditioneel hiërarchisch-lokaliteitsgebonden systeem werden geklasseerd, waarbij de toenmalige archivariissen de pauselijke, bisschoppelijke en landsheerlijke privilegiën vooraan plaatsten waarna de minder belangrijke akten van verkoop, aankoop en schenking volgden⁴⁰⁾. Binnen dit systeem gold dan een chronologische opbouw als maatstaf. Een dergelijk ordeningsstelsel bood het voordeel dat nieuwe inkomende stukken eenvoudig tussen het aanwezige materiaal konden worden ingelast. Helaas bleek in de zeventiende eeuw — ten tijde van de opstelling van de cartularia D en E — dit systeem grondig verstoord. Desalniettemin bleven de restanten ervan, zoals een opdeling van de charters volgens de rangorde van hun uitvaardigers, nog steeds gelden.

Op een door het generaal kapittel in 1469 uitgevaardigde oorkonde werd er een achttiende-eeuwse dorsale notitie teruggevonden met de vermelding dat het stuk in kwestie zich bevond in de “*3e casse*”⁴¹⁾. Het cartularium E vermeldt onderaan bij één van de later toegevoegde afschriften van een akte uit 1729 dat het origineel berustte in de “*casse van de erfpachten*”⁴²⁾. Tenslotte bleek een akte van minnelijke schikking ter beslechting van een proces zich te bevinden in de “*casse van de processen ende vonnissen*.”⁴³⁾ In alle drie de gevallen gaat het om zowel op perkamenten oorkonden als op papieren akten teruggevonden dorsale notities, die waarschijnlijk van de hand waren van de archiefverantwoordelijke die de charterverzameling in de achttiende eeuw aan een grondige controle onderwierp. De “*casse*” van de erfpachten bevatte in

³⁹⁾ AP. Charters van Gempe, nrs. 77, 124, 199, 231, en andere.

⁴⁰⁾ P. Lefèvre. “De l’utilisation des cartulaires pour le classement et la publication des documents provenant des anciennes institutions religieuses.” Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique, 3 (1926) p. 59-63.

⁴¹⁾ AP. Charters van Gempe, nr. 793. “*Casse*” is wellicht een verwijzing naar een van de compartimenten van de archiefkist, maar kan ook refereren naar de onderverdelingen in layetten (“*cassen*”) van een archiefkast.

⁴²⁾ AP. Gempearchief, nr. 1, fol. 275.

⁴³⁾ AP. Gempearchief, nr. 187.

alfabetische volgorde per lokaliteit geklasseerde stukken met betrekking tot de verhuur van hoeven, landen en weiden, terwijl in de “*casse*” van de processen allerhande procesdossiers werden bewaard. De in de achttiende eeuw gecreëerde derde “*casse*” was blijkbaar voorbehouden voor bepalingen van het generaal kapittel, statuten, visitaties en andere stukken betreffende de interne kloosterorganisatie.

3.1.2. Restanten van een goed geleide administratie: cijnsboeken, manualen, rekeningen en aanverwante bescheiden

Naast de akten en charters bewaarden de kloosterzusters uiteraard nog tal van andere archiefbescheiden, zoals de in de vijftiende en de zestiende eeuw sterk in aantal toegenomen rekeningregisters, pacht- en cijnsboeken. Helaas bleven er uit deze periode slechts een beperkt aantal stukken bewaard. De verdwijning van archiefbescheiden is niet uitsluitend te wijten aan externe factoren, zoals oorlog en plundering, maar wijst tevens op een zekere nonchalance van de archiefverantwoordelijken. Ter illustratie volgt een in een winst- en verliesrekening, in 1787 samengesteld door proost Michael Paessens, aangetroffen verklaring, waarin de samensteller laconiek meedeelt dat een aantal eigendomstitels in het archief niet meer kon worden teruggevonden of eenvoudig onleesbaar was: “*Nota dat het aen den declarant onmogelijk is geweest aen iederen post bij te voegen den titel van ’t verkrijg der voorseyde goederen, daerdien de originele bescheiden ten deele int ongereet (verloren, zoek) ende niet meer vintbaer sijn ende anderdeels door onderhavige niet wel meer konnen ghelesen worden.*”⁴⁴⁾ Tegelijkertijd getuigt dit fragment echter van een frequent gebruik van het archief tot op het einde van het Ancien Regime.

Om een onbekende reden dateren de thans nog bewaarde cijnsboeken, op enkele uitzonderingen na, alle uit de late zeventiende en de vroege achttiende eeuw. Wellicht werd er na de plunderingen door de troepen van Lodewijk XIV in 1679⁴⁵⁾ begonnen met een hernieuwde optekening van alle cijnsgoederen. De in verschillende cijnsboeken opgenomen brieven van terrier, waarin aan de her en der verspreide, sinds lang niet meer betalende cijnsplichtigen, van koningswege werd bevolen om zich

⁴⁴⁾ ANSO. Bundel Gempe, nr. 229.

⁴⁵⁾ AP. Gempearchief, nr. 27: “[die statuten] die wij hier hade gelijkj desse seyn van de Fransche geplundert, mede gedraeghen int jaer 1679, ...”.

kenbaar te maken, bewijzen de chaos waarin de Gempeadministratie na de turbulente oorlogsjaren was verzeild geraakt. Voor de nog bewaarde reeks manualen, waarvan het oudste dateert van 1668 en het jongste teruggaat tot de tweede helft van de achttiende eeuw, geldt hetzelfde probleem. Er moeten zeker oudere manualen hebben bestaan, die echter allemaal verdwenen zijn. De vele hiaten in het Gempearchief zullen evenwel steeds onopgelost blijven.

In tegenstelling tot de akten en de charters bewaarde men de manualen, zoals reeds aangehaald, rechttop in open rekken. Hun langwerpige vorm, met op de rug de vermelding van de jaren waarop ze betrekking hadden, leende zich hier uitstekend toe. De opberging van de cijnsboeken gebeurde wellicht op dezelfde wijze, alhoewel ze door hun verschillende formaat en voorkomen, gaande van kleine registertjes tot grote logge boeken voorzien van twee sloten, hier minder voor geschikt waren.

Zoals gezegd, vervulden de procuratrix en de priorin een centrale rol in de administratie en produceerden ze ten gevolge van hun functie een aanzienlijk aantal archiefbescheiden, voornamelijk rekeningen, die evenwel allemaal verdwenen zijn. Aan de hand van een uitgebreide reeks authentieke uittreksels, die door de abten van 't Park als bewijsmateriaal in een eind zeventiende — begin achttiende-eeuws proces werden gebruikt, kon de volgende omvangrijke serie procuratrixrekeningen worden gereconstrueerd⁴⁶):

1544\1545, 1545\1546, 1579\1589, 1590\1594, 1599\1609, 1602\1603, 1607\1608, 1609\1610, 1611\1612, 1613\1614, 1615\1616, 1619\1620, 1620\1621, 1621\1622, 1622\1623, 1623\1624, 1630\1631, 1632\1633, 1633\1634, 1634\1635, 1635\1636, 1636\1637, 1638\1639, 1640\1641, 1641\1642, 1642\1643, 1643\1644, 1644\1645, 1647\1648, 1651\1653.

Elke rekening liep, op enkele uitzonderingen na, steeds van Sint-Maarten (11 november) van het ene jaar tot 10 november van het andere jaar en werd in uitzonderlijke gevallen in samenwerking met de priorin of de prior opgemaakt. Bij de aanvang van elke rekening maakte de procuratrix gebruik van dezelfde beginformule, met name: "*Rekeninghe, bewijs en reliqua* — waarna dan de naam van de opstelster volgde — *procuratersse des godtshuys van 's-Hertogeneiland bij Gemp, welck sij is doende aen mijn eerweerdich heere, heer Jan Maes, abt van Park, vader abt van desen godtshuys ende aen mevrouw priorinne ende oudsten van*

⁴⁶) AP. Corpus VII, kastje XII, pak 4, nr. 164 (1 lias).

desen convente van allen ontfanck ende uitgeeff in graen ende geldt.” De procuratrix was dus rechtstreeks rekenplichtig aan de vader-abt, die in sommige gevallen de rekeningen pas vele jaren nadien afhoorde en ter goedkeuring ondertekende. Statutair was de priorin eveneens verplicht om van haar activiteiten een rekening bij te houden. Een serie reconstrueren bleek in dit geval evenwel niet mogelijk. Het bewijs van het bestaan van priorinrekeningen wordt slechts geleverd door één processtuk, waarin een verwijzing naar een rekening van priorin Ermelindis Liebrechts, lopend van 1602 tot 1603, is terug te vinden⁴⁷⁾. Meer dan waarschijnlijk bewaarden de priorin en de procuratrix de lopende rekeningen in hun cel, terwijl de afgesloten exemplaren in de open rekken werden geplaatst, tezamen met de cijnsboeken en manualen.

3.2. Van 1797 tot 1847

Na de opheffing in 1797 zochten de zusters, zoals bekend, hun toevlucht op het kasteel van de adellijke familie De Troostembergh in Houwaart, waar zich gedurende een bepaalde tijd eveneens de restanten van het archief bevonden. De dramatische gebeurtenissen van 1797, tezamen met de in de vorige eeuwen opgelopen oorlogsschade, verklaren de belangrijke hiaten in het overgeleverde Gempearchief. Ondanks alles slaagden de kanunnikessen erin om nog voor de definitieve uitdrijving en algehele confiscatie van het kloosterbezit hun voornaamste kostbaarheden in veiligheid te brengen op het kasteel van Sint-Joris-Winge⁴⁸⁾. Een gedeelte van het bedreigde zilverwerk kwam, wellicht tezamen met een fragment van het archief, terecht bij de Nederlandse norbertinessen van Sint-Catharinadal in Oosterhout nabij Breda. In 1803 verkocht de proost van Oosterhout trouwens in naam van de resterende Gempezusters enkele stukken van het geredde zilver⁴⁹⁾.

Ondertussen bevond het gespaarde gedeelte van het archief zich nog steeds bij baron De Troostembergh op het kasteel Cleerbeek in Houwaart, waar al die tijd de gewezen kanunnikessen er nauwgezet over waakten. De laatst overlevende kloosterlinge, Julienne Bosmans trok

⁴⁷⁾ AP. Corpus VI, kastje IV, pak 6, “Varia” nr. 1.

⁴⁸⁾ J. Halfants. “Gempe. Best bewaard gehucht van het oude Hageland,” p. 12-19. Idem. “Bezienswaardigheden ten oosten van Leuven,” p. 151-155.

⁴⁹⁾ De originele akte waarin de zusters toestemming verlenen om tot de verkoop over te gaan, bevindt zich nog steeds in het archief van Sint-Catharinadal. Het Parkarchief beschikt over twee kopieën van dit document.

zich tenslotte terug in het Leuvense begijnhof en maakte na haar dood in 1847 al haar bezittingen, inclusief het Gempearchief, over aan haar neef, priester Jan-Hendrik Bosmans, die het archief wegschonk aan de Parkabdij⁵⁰). Sindsdien bleven de resterende charters, cijns- en leenboeken, manualen en tientallen losse stukken toevertrouwd aan de goede zorgen van de opeenvolgende Parkarchivarissen.

3.3. Van 1847 tot vandaag

3.3.1. De stukken bewaard in het archief van de abdij van 't Park

Eens het Gempearchief in de Parkabdij toegekomen was, werd het volgens de overlevering tezamen met het abdijsarchief naast de bibliotheek in twee kleine kamertjes geplaatst. Pas rond de eeuwwisseling, ten tijde van de archivarissen C.B. Vincart (1897-1898) en R. Van Waefelghem (1902-1944) volgde de verhuizing naar de huidige bewaarplaats, met name de oude winterrefter⁵¹). De oorkonden van Gempe stopte men in veertien, duidelijk van het Parkbestand afgescheiden archiefdozen (corpus I). De manualen en de cijns- en leenboeken (corpus II, III en V) werden evenwel, net als de losse stukken (corpus VI en VII) tussen die van 't Park geplaatst.

3.3.1.1. De losse stukken

Archivaris Van Waefelghem maakte een begin met de inventarisatie van de rekken VII, VIII en IX van corpus III en IV⁵²). Er werd evenwel geen onderscheid gemaakt tussen de bestanden van Gempe en 't Park, met als gevolg dat de inventarisator de aanwezige cijnsboeken, manualen en leenboeken door elkaar opsomde in de volgorde waarin hij ze in de rekken had aangetroffen. Hetzelfde geldt voor de 13105 losse stukken verdeeld over 57 kastjes in corpus VII, waarvan een staat werd opge maakt van de hoeveelheid per lokaliteit aanwezige stukken. Corpus VII

⁵⁰) M. de Troostembergh. *Les chartes de l'Ile-Duc*, p. 4-6.

⁵¹) AP. *Catalogus fratrum ecclesie Parchensis. Ordine Professionis de anno 1746*, p. 156-160. Zie ook W. Broers. *Norbertijnen in parochiedienst. De abdij van 't Park en haar parochies en pastoors in de 17de eeuw. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling*. Leuven, 1979, p. 26.

⁵²) *Inventaire sommaire des archives*. Heverlee, z.d.

kreeg een alfabetisch per plaatsnaam gerangschikte onderverdeling, waardoor het onderlinge verband tussen de stukken echter verloren ging. R. Van Waefelghem vervaardigde eveneens een handschriftelijke inventaris van de in corpus VII, kastjes XIII tot XVII, bewaarde 3386 brieven⁵³). Inkomende correspondentie van Gempe aan 't Park werd evenwel verward met uitgaande brieven van de abten aan de zusters en met interne correspondentie tussen de zusters onderling.

De opvolgers van Van Waefelghem, de heren Lenaerts († 1955), Versteyleen († 1962) en Bruels († 1968), begonnen met een omvangrijke inhoudelijke ontsluiting van het Parkarchief en stelden in dit verband een uitgebreide reeks steekkaarten samen, waarin de stukken weerom in de aangetroffen volgorde aan bod kwamen. Reeds voordien, wellicht onder Vincart of Van Waefelghem, werd het merendeel van de losse stukken van Gempe, waaronder statuten, visitatierelicten, akten van aanstelling van priors, akten van verkoop en aankoop, inkomende brieven, processtukken, professiebrieven, enzovoort, in overeenstemming met de alfabetisch gevolgde indeling per plaatsnaam onder de letter "G" (cfr. gehucht Gempe) ondergebracht in kastje XII van corpus VII. Het betreft hier vier pakken, waarvan het laatste pas tussen 1968 en 1983 (ten tijde van archivaris S.F. Maes) werd samengesteld met later teruggevonden stukken.

S.F. Maes zette vanaf 1967 het werk van zijn beide voorgangers verder en begon met een zeer omvangrijke ontsluiting van het volledige Parkarchief, inclusief het Gempebestand. Zijn jarenlange verdienstelijke arbeid resulteerde niet alleen in een vrijwel eindeloze reeks ringmappen en schriften (hoofdzakelijk handschriftelijke inventarissen), maar ook in een getypte in beperkte oplage verkrijgbare inventaris uit 1972⁵⁴). Helaas werd er bij dit nuttige en omvangrijke werk geen rekening gehouden met de geldende archivistische principes zoals het bestemmings- en structuurbeginsel⁵⁵), met als gevolg dat het onderlinge verband tussen de stukken

⁵³) Inventaris van de brieven (huidige titel wellicht van S.F. Maes). A: kastjes XIII-XVI. Inventaire de la correspondance des abbés. B: kastje XVII. Heverlee, 1908. Beide delen zijn slechts in handschriftelijke vorm ter beschikking.

⁵⁴) Inventaris van het oud archief der abdij van 't Park. Heverlee, 1972.

⁵⁵) Het bestemmingsbeginsel is het beginsel, dat ieder archiefbescheid onderdeel behoort te worden en te blijven van het archiefbestand, waarvoor het naar zijn aard is bestemd en waarheen het in voorkomend geval moet worden teruggebracht. Het structuurbeginsel is het beginsel dat bepaalt dat een archiefbestand een geheel is, waarvan de historisch bepaalde eigen structuur, de zogenaamde oude orde, niet mag worden verstoord en zo nodig moet worden hersteld. H. Coppens. *Archiefterminologie*. Archief termen voor gebruik in het Rijksarchief. Brussel, 1990, p. 46-47.

veelal onduidelijk blijft en de diverse deelbestanden moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Maes werkte trouwens zoals hij het van zijn voorgangers had geleerd en beschreef de stukken in de volgorde zoals hij ze in de rekken aantrof. Zijn in 1972 vervaardigde "*Inventaris van het oud archief der abdij van 't Park*" geldt dan ook meer als plaatsingslijst, zoals de auteur het trouwens zelf in zijn inleiding zegt, dan wel als een echte archiefinventaris.

Het merendeel van de Gempestukken werd door pater Maes aangetroffen in het befaamde kastje XII van corpus VII en opgenomen in het eerste deel van een handschriftelijke inventaris van het ganse corpus. Zoals gezegd, vervulde Maes kastje XII van corpus VII met een bijkomend vierde pak later teruggevonden stukken.

Net als voor corpus VII vervaardigde de ijverige archivaris voor de achttien eerste kastjes van corpus VI eveneens een handschriftelijke inventaris, waarin de stukken weerom in de aangetroffen volgorde werden beschreven. Corpus VI was voordien evenwel ongemoeid gelaten geweest en werd in tegenstelling tot corpus VII niet onderworpen aan een alfabetisch per plaatsnaam gerangschikte ordening. Ten dienste van de lezer werd er wel een alfabetische plaatsnamenindex van alle bescheiden uit corpus VI gemaakt. Later, wellicht naar het einde toe van de ambtstermijn van S.F. Maes, vulde men de kastjes XIX tot en met XXIV van corpus VI met later teruggevonden bescheiden, hetgeen het totaal aantal stukken in dit corpus bracht op 2365. De vijf kastjes in kwestie bleven tot nu toe onbeschreven en bleken na een grondige analyse eveneens een aantal archiefstukken van Gempe te herbergen. Alle andere kastjes van zowel corpus VI als VII werden door Maes geïnventariseerd. De archivaris centraliseerde de zich over meerdere kastjes verspreide Gempestukken niet in het eerder geciteerde kastje XII van corpus VII, maar liet ze conform met de door hem gevolgde werkwijze steken op de plaats waar hij ze aantrof. Tenslotte raakten er vier visitatierelicten en één akte van aanstelling van een prior verspreid over twee registers (corpus III, rek IV), bestaande uit een dispaaraat aantal ingebonden bescheiden. Beide keurig ogende, maar onsystematisch samengestelde, witte banden dateren wellicht uit de tweede helft van de negentiende eeuw.

3.3.1.2. De charters

De charters van Gempe en 't Park werden ten tijde van R. Van Wae-felghem, tevens de waarschijnlijke samensteller van een inventaris van

de oorkonden van de Parkabdij, definitief van elkaar gescheiden en op hun huidige plaats in het archief ondergebracht⁵⁶). Voor Gempe gaat het om veertien groene archiefdozen (corpus I) die elk in de meeste gevallen een 70-tal in bruine enveloppen opgeborgene charters bevatten. Elke omslag werd bovenaan rechts, in zwarte inkt, voorzien van het jaartal van uitvaardiging en de plaats waarop de oorkonde betrekking had. Soms volgde er dan nog een regist of korte inhoud. Elk charter kreeg bovendien achteraan de vermelding "*Gempe*" mee.

De scheiding tussen de oorkondenverzamelingen van 't Park en Gempe werd, zoals gezegd, door Van Waefelghem doorgevoerd die hierbij wellicht op de hulp van baron De Troostembergh kon rekenen. M. de Troostembergh publiceerde trouwens in dezelfde chronologische volgorde, zoals de charters zich nu nog steeds in het archief bevinden, de eerste 585 oorkonden van het klooster Gempe. De auteur begon zijn reeks met een akte van 1222 (nr. 1) en beëindigde ze met een charter van 1414 (nr. 585). Zowel Van Waefelghem als De Troostembergh hielden geen rekening met de contemporaine lokaliteitsgebonden indeling van de charters en opteerden resoluut voor een louter chronologische ordening, met als gevolg dat het onderlinge verband tussen de charters grotendeels verloren ging.

Pater Maes hield zich in het kader van zijn algehele ontsluiting van het Parkarchief ook bezig met de Gempecharters die volgens hem in 1972, en dit in tegenstelling tot de huidige situatie, uit 1011 stuks bestonden⁵⁷). Hij vermeldt verder het bestaan van slechts dertien archiefdozen, terwijl de charters momenteel verspreid zijn over veertien dozen. Eind jaren 70 begin jaren 80 telde S.F. Maes 965 Gempeoorkonden. In werkelijkheid bleken er dit vandaag 979 te zijn, inclusief de vier exemplaren die werden aangetroffen in de charterverzameling van 't Park⁵⁸). Een grondige analyse leerde verder dat er ten onrechte vijf Parkcharters in de oorkondenverzameling van Gempe terechtkwamen⁵⁹). De lichte verwarring tussen beide verzamelingen dateert wellicht uit het begin van deze eeuw, wanneer archivaris Van Waefelghem en baron De Troostembergh hun ordeningsarbeid ondernamen.

De nummers 179, 196, 251, 590, 629, 704-706, 901-906 ontbreken, maar werden toch in het totale aantal verrekend. De hoop blijft immers

⁵⁶) Inventaris van de oorkonden van de abdij van 't Park. 1129-1795. z.d., z.p.

⁵⁷) S.F. Maes. Inventaris van het oud archief der abdij van 't Park, p. 187.

⁵⁸) AP. Charters van 't Park, nrs. 1246, 1265, 1280 en 1770. Met dank aan W. Vanneste.

⁵⁹) AP. Charters van Gempe, nrs. 533, 822, 839, 843 en 845.

dat vroegere ontleners ze ooit nog terugbrengen. Wanneer dit gebeurt, volstaat het om de nummers in kwestie eenvoudig in de daartoe voorziene, maar helaas lege, genummerde enveloppen te stoppen. In dit verband is dan weer enige voorzichtigheid geboden, omdat elke lege genummerde omslag niet noodzakelijk op een ontbrekend charter wijst! Destijds voorzagen de archiefverantwoordelijken immers voor elk aan een andere oorkonde getransfixeerd exemplaar een bijkomende, weliswaar lege, genummerde envelop. Een akte uit 1390, met een transfix van 1415, bevindt zich in de bestaande chronologische reeks uiteraard tussen de charters van 1389 en 1391. Een consequente toepassing van het chronologisch beginsel vereiste echter blijkbaar een bijkomende lege, doorlopend genummerde en gedateerde envelop die ingelast werd tussen de jaartallen 1414 en 1416. Een aan het Gempearchief vreemde doorgevoerde ordeningsmethode bracht de toenmalige archivariissen duidelijk in problemen, die zich bij het gebruik van een lokaliteitsgebonden klassering niet hadden gesteld. In dat geval zouden bijvoorbeeld alle charters in verband met Lubbeek, inclusief de transfixen, onder dezelfde plaatsnaam zijn terug te vinden. Bij een eventuele inventarisatie volstond dan een eenvoudige beschrijving van het charter uit 1390 met de vermelding "met transfix uit 1415", terwijl nu eerst de plaatsgebonden klassering moet worden hersteld.

Pater Maes beperkte zich niet louter tot een inhoudelijke ontsluiting van het Parkarchief, maar transcribeerde in opvolging van De Troostembergh de Gempecharters met het nummer 591 tot 633. Waarom de nummers 586 en 587 werden overgeslagen is onduidelijk. De nummers 588 en 589 zijn lege "transfixenveloppen", terwijl het nummer 590 effectief ontbreekt. Verder maakte de ijverige archivaris nog een alfabetische plaatsnamenindex, waarin naast het jaartal van uitgifte eveneens de met het nummer van de charters corresponderende archiefdoos wordt vermeld.

S.F. Maes blijft echter melding maken van 965 oorkonden verdeeld over dertien dozen. De huidige doos veertien moet bijgevolg dateren van na zijn overlijden in 1983, zoniet zou de nauwgezette inventarisator zijn gegevens wel hebben gecorrigeerd. Na 1983 werd een gedeelte van de oorkonden bovendien geherklasseerd, omdat volgens Maes doos dertien eindigde met het nummer 965, terwijl ze momenteel slechts loopt tot het nummer 941. Doos veertien bevat verder naast de door Maes gekende nummers 942-965 enkele blijkbaar pas na 1983 bijgevoegde charters. Na het nummer 965 volgt immers nog een omslag 966 met een akte van

februari 1757, terwijl envelop 967 drie charters bevat, respectievelijk daterend van 1743, 1758 en 1768. Envelop nummer 968 is voorbehouden voor een charter van 1771. Verder bevat doos XIV nog drie ongenummerde omslagen met charters van 1645, 1675 en 1453.

Tenslotte troffen we in de verzameling oorkonden een pitantiestaat uit 1317 en een visitatierelict uit 1508 aan, die omwille van hun specificiteit niet werden verrekend in het totale aantal van 979 oorkonden.

Naast de reeds vermelde transcripties verzorgde pater Maes een groot aantal fiches met vermelding van de datum, de naam van de oorkonder en de plaats van het gebeuren, dikwijls vergezeld van een korte inhoud of soms een volledige tekstweergave⁶⁰). De dozen XI-XIV werden evenwel slechts op summiere wijze behandeld. In tegenstelling tot de andere charters hield de archivaris het in dit geval meestal bij een systematische weergave van de plaats en de datum van uitgifte.

3.3.2. De stukken bewaard in het klooster van Sint-Catharinadal in Oosterhout

Afgezien van de stukken in het Parkarchief kwam een beperkt gedeelte van het Gempearchief terecht bij de Nederlandse norbertinessen van Sint-Catharinadal. Op het eerste zicht vond deze overdracht logischerwijze plaats ten tijde van de dramatische opheffing in 1797, temeer daar de zusters om te ontsnappen aan een dreigende confiscatie een gedeelte van hun zilverwerk naar Oosterhout evacueerden. In eerste instantie wijst alles er dus op dat tegelijkertijd met het zilver ook een aantal archiefbescheiden in Nederland in veiligheid werden gebracht.

De zusters van Sint-Catharinadal verzamelden de Gempestukken netjes in min of meer chronologische volgorde in één portefeuille. De gevolgde chronologische methode ging echter, net als in het Parkarchief, aan het onderlinge historische verband tussen de stukken voorbij. Een grondige analyse wees uit dat de zogenaamde "bundel Gempe" 30 stukken bevatte die thuishoorden in het Parkarchief. Rekwesten van de zusters aan de abt, boedelbeschrijvingen van uit 't Park afkomstige parochiepriesters en correspondentie van de abten met de Staten van Brabant konden tijdens de dynamische fase van het Gempearchief immers nooit bij de kanunnikessen terechtkomen. Bijgevolg dient de

⁶⁰) AP. Enveloppen met fiches, bewaard in corpus I bij de dozen met de charters van Gempe.

overdracht naar Nederland te worden gesitueerd na de aankomst van het resterende Gempearchief in de Parkabdij in 1847. Mogelijkerwijze werd daarna een gedeelte van het priorijarchief door 't Park aan Sint-Catharinadal uitgeleend of nam één van de door 't Park naar Oosterhout afgevaardigde proosten tijdelijk vanuit zijn moederabdij een aantal stukken mee, die om een of andere reden nooit meer terugkeerden. Het mysterie zal evenwel steeds onopgelost blijven. Een navraag bij de huidige zeer behulpzame zuster archivaria R. 't Hoen leverde evenmin resultaten op.

4. Tot slot

Het in 't Park en Oosterhout bewaarde archief bevat verschillende indicatoren die enig licht werpen op de organisatie van het geheel tijdens het Ancien Regime. Tegelijkertijd bemerken we de voortdurende aandacht van de vroegere verantwoordelijken voor de ordening van de stukken in het algemeen en voor het onderlinge verband tussen de bescheiden in het bijzonder. Denken we maar aan de talrijke dorsale notities en de hiermee corresponderende cartularia, het aanleggen van inventarissen en de vorming van liassen en procesdossiers. In het laatste geval waren de stukken dikwijls voorzien van een signatuur, meestal een hoofdletter, als verwijzing naar een bijhorende "*inventaris der bescheeden*". Een eenvoudige controle van de inventaris volstond om de volledigheid van het dossier na te gaan. Langs dezelfde weg konden ook afgedwaalde stukken gemakkelijk naar hun plaats terugkeren.

Ondanks alles blijven de aanwezige hulpmiddelen vaag en vertonen daarenboven zelf vaak een gebrekkige samenstelling, met als gevolg dat een volledig herstel van de in het verleden gebruikte ordeningsstelsels onmogelijk is. Het onderlinge verband tussen de enkele bouwstenen waarover we beschikken blijft hiervoor te onduidelijk. Een contemporaine archiefinventaris zou heel wat kunnen verduidelijken maar ontbreekt helaas. Het bij de opheffing in 1797 door commissaris Robeyns, gemachtigde van de Franse overheid, opgestelde proces verbaal met bijhorende inventaris van alle bezittingen biedt evenmin een uitweg⁶¹). De commissaris maakte een nauwkeurige staat op van de in de kerk en de sacristie aangetroffen kostbaarheden, maar een inventarisatie van de aanwezige archiefstukken behoorde niet tot zijn opdracht. Robeyns deed

⁶¹) ARA. Kerkarchief van Brabant, nr. 16379.

echter wel een beroep op het archief en legde, met het oog op een openbare verkoop, op basis van de goed bewaarde bescheiden een nauwkeurige staat aan met een situering van de verhuurde landerijen en hoeven, de namen van de pachters, de hoeveelheid geïnd pachtgeld en de woonplaats van de huurders. Het Gempearchief bewees na een periode van 578 jaar nog een laatste maal zijn nut. Het noodlot heeft echter gewild dat het zich ten dienste stelde van de vernietiging van de oude kloosterinstelling van wiens activiteiten het het directe resultaat was.

Vandaag biedt het goed bewaarde en uitzonderlijk oude priorijarchief (circa 1,50 m, de oorkonden niet meegerekend) voor geïnteresseerden in streek- en kloostergeschiedenis, genealogie en prosopografie werkelijk een schat aan tot op heden grotendeels ongeraadpleegde bronnen, die vernieuwend kunnen zijn voor de stand van het huidige historisch onderzoek. We hopen dan ook oprecht dat in de toekomst een groter aantal vorsers en belangstellenden de weg zal vinden naar dit nog hoofdzakelijk onverkend materiaal⁶²).

Leuvense steenweg 323
B-3190 Boortmeerbeek

Stefan VAN LANI

⁶²) Een in het kader van de interuniversitaire opleiding archivistiek opgemaakte inventaris is aanwezig in Park en Oosterhout. S. Van Lani. Inventaris van het archief van het Norbertinessenklooster van Gempe ('s-Hertogeneland) in Sint-Joris-Winge. Onuitgegeven eindverhandeling. VUB, Brussel, 1994. Met dank aan prof.dr. J. Roegiers voor de vele praktische wenken bij het opstellen van de inventaris waarvan dit artikel een direct gevolg is en aan Z.E.H. G.F. Swarte, prior van de abdij van 't Park, voor de geboden gastvrijheid.